

KISS GERGELY

A pécsváradi bencés kolostor birtokainak és egyházi jogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században

A pécsváradi bencés monostor ún. „alapítólevele” egy az eredetét mintázó, a 13. század elején, valószínűleg 1212 és 1228 között készített hamisítvány.¹ E diploma valójában nagyon keveset árul el magáról az alapításról, sokkal inkább összeíró jellegű, számba veszi azokat a javakat és jogokat, amelyeket a monostor a 13. század első feléig megszerzett. Az oklevél létrejöttét tehát nem az alapítás ténye indokolta, hanem a számvetés, a jogbiztosítás kényszere, s ebből következőleg nem annyira alapítólevél, mint inkább szerzett és megszerezni vágyott birtokokat, ill. jogokat *összeíró oklevél*.

JOGBIZTOSÍTÁSI TÖREKVÉSEK A PÉCSVÁRADI „ALAPÍTÓLEVÉL” SZÖVEGÉBEN

Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a pécsváradi monostor mai formájában ismert ún. „alapítólevele” milyen jogbiztosítási törekvésekre utal. En-

¹ Kiss Gergely: Jogbiztosítási törekvések a pécsváradi bencés monostorban a 12–13. században. Adalékok a magyarországi exemptió történetéhez. In: Takács Péter (szerk.): Történeti Tanulmányok VII. Acta Universitatis Debreceniensis Ludovico Kossuth nominatae. Series historica LI. Debrecen 1999. 33–35.; DHA 72–80. (12. sz.) A kérdés gazdag irodalmából kiemelhető: Szentpétery Imre: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. In: Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/10. Bp. 1918. (a továbbiakban: Szentpétery 1918.) 1–64., különösen 1–12.; DHA 67–72. (Györffy György véleménye, ismertetve a korábbi nézeteket.) Tartalmi szempontból önmagában gyanút keltő a túlon túl gazdag adományok sora, amely ha hiteles lenne, Pécsváradot alapításakor gazdagabbnak kellene tekintenünk, mint amilyen Pannonhalma volt a 11. század végén. Vö.: DHA 299–301. (100. sz.) Jellegzetesen gyanús tartalmi elemek lelhetők fel a pécsváradi oklevélben: a malmok, halastavak apáti engedély nélküli létesítésének eltiltása valószínűleg szintén az alapítás utáni események, folyamatok hatásának tulajdonítható. A nemesek és nem nemesek *jövőbeli törekvése* az apátsági birtokon belüli birtokaik Istvántól eredő adományként való feltüntetésére, valamely az alapítás korát követő időszak konkrét esetének tükröztetése az oklevélben. Külön kiemelhető a pápai beleegyezés és megerősítés említése, amely feltehetően éppen az ilyen pápai megerősítések hiányát igyekezett pótolni, biztos jogi hátteret adni a kifejezett egyházi jogi kiváltságoknak.

nek vizsgálatához elsőként azt kell áttekintenünk, hogy milyen birtokokat és jogokat nyert el a monostor általa, s ezek milyen megoszlást mutatnak az adományok fajtája és az adományozók szerint. E csoportosítás eredményét foglalja össze a II. Függelék.²

Az „alapítólevél” szövegében megtalálható birtokadományoknak, ill. jogoknak a táblázat szerinti csoportosítását maga az oklevél szövege jelöli ki, világosan elkülöníthetőek az egyes adományozók által juttatott adományok és jogok. Fel kell hívnunk azonban a figyelmet arra az erőteljes szándékra, amely a birtokadományok zöme mellett a jogi kiváltságok körének egészét Szent István nevéhez kapcsolja, s ezáltal már az alapítás idejétől meglévőnek állítja be azokat. A fenti csoportosítás alapján az is megállapítható, hogy az oklevélben említett jogok alapvetően két területre terjednek ki, az apát birtokai és népei feletti joghatóságára, illetve az egyházjogi kiváltságokra.

AZ APÁT JOGHATÓSÁGÁNAK BIZTOSÍTÁSA BIRTOKAI ÉS NÉPEI FELETT

Birtokállomány

Az oklevélben rögzített birtokállomány nagysága, nem számítva Damaszló herceg, I. László és II. Béla királyok adományait, több okból sem tűnik hitelesnek I. István korára. Elsőként az említhető meg, hogy Pécsvárad illetően gazdagsága elűt a többi királyi alapítású bencés kolostortól. Másodsorban az oklevél által I. István adományaként megnevezett *mansiok* száma sem 1116, hanem valójában 1223. Valószínűleg arról lehet szó, hogy ezeket a birtokokat a monostor utóbb, az alapítás és a hamisítás között eltelt időben, pontosan nem ismert úton szerezte. Az oklevél előállítója természetesen nem kapcsolhatta az utóbb szerzett birtokokat a többi adományozó nevéhez azok konkrét vonatkozásai miatt. Emellett az I. István királyhoz való visszanyúlás feltétlen hitelt biztosíthatott e javak jogos

² DHA 72–79. (12. sz.) Vö.: Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: Fejezetek Pécsvárad történetéből. In: Dunántúli dolgozatok (C). Történettudományi sorozat. Pécs 1988. (a továbbiakban: Gállos 1988.) 47–48.; ÁMTF I. 364.

birtoklásának az alapító személy miatt. Harmadsorban feltűnő, hogy az egyes birtokok leírása eltérő megoldást mutat: egyesek határleírás nélkül,³ míg mások pontos határleírással szerepelnek.

Gállos Ferencnek a pécsváradi kolostor birtoklástörténetére vonatkozó kutatásaiból tudjuk, hogy a birtokállomány szerkezete alapvetően hármasszerű elrendeződést mutatott. Az oklevélben szereplő birtokok első nagyobb csoportja Pécsvárad, illetve Babarc környezetében feküdt. A második csoportot a határbirtokok, a harmadikat a szórt birtokok alkották.⁴ Ezt a fajta szóródást egyébként már Szentpétery is szóvá tette az alapítólevél vizsgálatakor.⁵ A monostor birtoklástörténetéből tudjuk, hogy a legnagyobb változások elsősorban ezeket a határos, illetve szórt birtokokat érték. Míg a két központi birtoktest közötti területen Pécsvárad új birtokokat szerzett a 11–13. században, addig a 13. századtól egyre intenzívebb a szélső, szórt birtokok elvesztése. Egy részük teljesen elveszett a monostor számára, más birtokok – főképp a 13. század második felétől – külső tulajdonos kezébe kerültek eladás, bérbeadás útján.⁶ A monostor belső, nevezhetjük úgy is, törzsbirtokai viszont ezzel ellentétes módon egységesedni látszottak a joghatóság és a birtokjog szempontjából. E folyamat természetesen több, az egyes birtokok esetében eltérő összetevő hatásaként következett be, a legfontosabbnak azonban vélhetőleg az apátságna a helyi szőlőgazdálkodásba való intenzív bekapcsolódását tekinthetjük.⁷ Erre utal az, hogy az apát birtokain feltehetően nagyobb számú *hospes* népesség jelent meg, több periódusban. Jelenlétük elsőként éppen az 1158.

³ 24 határleírás nélkül álló birtok számlálható össze: *Zaccart* (Szekszárd), *Daluch* (Dályok), *Zeyk* (Szajk), *Zeru* (Szér), *Bobort* (Babarc), *Nougrad* (Nógrád), *Gurumbona* (Gurumbona), *Scedluc* (Szedlok), *Nyuiq* (Nivegy), *Zylag* (Szilágy), *Pol* (Pall), *Sumlow* (Somló), *Zamtow* (Szántó), *Vorost bucaozu* (Varasd), *Kulchoud* (Kulcsod), *Heten* (Lovászhetény), *Varkun* (Várkony), *Suenc* (Zsemenye), *Vrmandy* (Úrmánd), *Hethen* (Hetény), *Perecut* (Pereked), *Berkust* (Berkesd), *Scholad* (Szólád), *Neuyg* (Nevegy). Gállos Ferenc: Vázlatok Pécsvárad kialakulásának és középkori mezővárosi fejlődésének történetéből. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs 1960. (a továbbiakban: Gállos 1960.) 162.; Gállos 1988. 41–45.

⁴ Gállos 1988. 41–42.

⁵ Szentpétery 1918. 14–15.

⁶ Gállos 1960. 164–165.

⁷ Sokatmondó ebből a szempontból az „alapítólevél” egyik megjegyzése, mely szerint a monostorhoz tartozik 110 szőlőműves, szemben 36 földművessel. DfIA 72–73. (12. sz.) Vö.: Gállos 1960. 161., 163–166.; Gállos 1988. 43.

évi II. Géza-féle átíró oklevélben hagyott nyomot, hiszen az oklevél az ő tizedükről is megemlékezett.⁸

Úgy tűnik tehát, hogy a monostor több fázisban szerezte meg birtokainak az „alapítólevél”-ben leírt összetett állományát. Az első birtokokat – vélhetőleg a határleírás nélkül rögzített 24 birtokot – az alapító, I. István juttatta a monostornak. Többszöri adományozás útján, Damaszló herceg, illetve I. László és II. Béla királyok jóvoltából jutott újabb birtokokhoz Pécsvárad. Végül egy harmadik periódusban újabb, eredetüket tekintve pontosan nem meghatározható birtokok gazdagították a monostort. E harmadik periódus mindenképp az 1158. évi átírás, illetve „alapítólevél” hamisítása előtti időszakra tehető. Az ekkor szerzett birtokok jogos birtoklásának feltétlen hitele végett az „alapítólevélben” ezeket is az alapító, I. István nevéhez kapcsolták.

Az apátság népei

A pécsváradai apátok birtokaik növelése során igyekeztek joghatóságukat e birtokok népei felett minél jobban kiterjeszteni, megerősíteni. E törekvésük jól tetten érhető egy 1212-ben lefolyt pert megörökítő oklevélben, amelyben Hysi apát és két hetényi szerviens került szembe egymással. Az apát igyekezett joghatósága alá vonni őket mint a pécsváradai monostor jobbágyait, egy a monostornak teendő, közelebbről meg nem határozott szolgálat révén. Hysi apát azonban nem járt sikerrel, a pert elvesztette, törekvése kudarcba fulladt.⁹

E sikertelenség ellensúlyozás végett az apát az „alapítólevél” által igyekezett megszilárdítani a monostor népei feletti hatalmát, eltiltva a nemesek és nemtelenek számára a Szent István-i adományra való hivatkozást, s ezáltal az apát joghatóságát csorbító törekvések lehetőségét. Amennyiben ez megvalósul, természetesen érzékenyen érintette volna a pécsváradai apát tizedjövedelmét.¹⁰ Úgy

⁸ „pb [...] decimas hospitium [...] infra metas predicti monasterii possessiones habentium [...]” Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. Series I. Tom. I–VI. Budapestini. 1887–1891. (a továbbiakban: Mon.Vat.) I/4. 574.

⁹ Dl. 89 244.; ÁÚO VI. 355–356.

¹⁰ „Nobiles autem sive ignobiles infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessiones habentes, si post temporum curricula ex donatione nostra [sc. ex donatione regis Stephani] obtinuisse dixerint, et contumelia affecti ecclesie contrarii vel eius populo extiterint, cum rebus mobilibus expellantur [...] Quod

tűnik, ebben az esetben a pécsváradi apát sikerrel járt, hiszen ilyen jellegű ügyről a továbbiakban nincs tudomásunk.¹¹

EGYHÁZJOGI KIVÁLTSÁGOK

Tizedszedési jog

A pécsváradi monostor tizedszedési jogának eredete az 1158. évi oklevélben foglaltakra nyúlik vissza. Ekkor többek között 12 falu (Hetény, Úrmánd, Zsemenye, Dályok, Lyukitót, Velente, Berkesd, Somló, Márton, Nógrád, Szedlok, Gurumbona [?]) tizedjövedelmét biztosította az apátság a maga számára. Bár egy későbbi, 1294-ben kelt oklevél szerint a pécsi káptalannak tizedjoga volt 12, a pécsváradi monostorhoz tartozó faluban,¹² az ebben a diplomában említett Nagyfalu azonban távol esik a pécsváradi monostor megnevezett birtokaitól.¹³ A pécsi káptalan megjegyzése szerint Nagyfalu gabona- és szőlőtizede őt illette régtől

si abbatís imperio non recesserint, potestas regis ablatis rebus omnibus crudeliter expellat, ne palliata iniquitas in monasterii pululet excidium [...]” DHA 76. (12. sz.) A kérdés természetesen az, hogy kik is voltak ezek a nemesek, illetve nemtelenek. Kézenfekvő lenne őket az 1212. évi perben megismert szerviensekkel azonosítani, ám ennek terminológiai akadályai vannak. A 13. század elején ugyanis a királyi szerviens elnevezés még nem volt felcserélhető a nemes (*nobilis*) fogalmával. A megfelelés csak a későbbiekben, valamikor a 13. század második felében alakult ki, a nemesség fogalmának kiszélesedésével. Ezt tükrözi egy 1257. évi oklevél, amely megfeleltette egymásnak a szervienst és a nemest. A legvilágosabb megfogalmazást azonban a jól ismert 1267. évi dekrétum hordozta, amely kétséget kizáróan azonosnak tekintette őket („*nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur*”). Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 125–136.

¹¹ Vö.: Gállos Ferenc: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Sajtó alá rendezte Gállos Orsolya. In: Dunántúli dolgozatok 8. Pécs 1975. 11., 38–39.; Gállos 1988. 18–19.

¹² A pécsi káptalan bizonyáglevela arról, hogy Kökényes nembeli Mykud bán Nagyfaluban bírt bizonyos földeket, melyeket Gyula mesternek és Péternek, Miklós fiainak elzálogosított. Az oklevél vonatkozó része: „[...] *Hoc eciam exprimentes declaramus, quod decimacio frugum et vini huius totalis ville Nogfalu et sepedite porcionis terrarum inpignoratarum nostra est, nobisque, id est capitulo Quingueclesiensi devoluta ab antiquo occasione et ratione cultelli nostri Varadiensis vocati, scilicet pro decimis, quas nobis debebant duodecim ville monasterii Varadiensis.*” ÁÚO XII. 555. Gállos Ferenc véleménye szerint: „a pécsváradi apát 1157-ben szerezte meg a pécsi püspöktől és a káptalantól a papi tizedszedést a maga területének egy részén.” Gállos 1960. 165.

¹³ Nagyfalu Siklós mellett fektült, míg a 12 nevesített falu közül az azonosíthatatlanokat leszámítva legtöbbjük Pécsvárad közelében helyezkedett el. ÁMTF I. 345.; Gállos 1988. 47–48.

fogva váradi dézsmakése miatt, amely a pécsváradai monostor 12 falujának tizedjövedelmét jelentette. Vagyis 12 olyan pécsváradai birtokról van szó, amelyek beékelődtek a pécsi káptalan birtokai közé és tizedükkel a pécsi káptalannak tartoztak. Az 1158. évi oklevélben felsorolt 12 birtok közül Hetény, Úrmánd, Lyukitót, Somló, Márton, Nógrád esetében okleveles adat van arra nézve, hogy a pécsváradai monostor birtokai voltak,¹⁴ a többi, részben nem azonosítható birtok is vélhetőleg a monostoré volt, hiszen az ún. „alapítólevél” egy kivételével (Lyukitót) az összes előbb említett falu nevét a monostor birtokaként tünteti fel.¹⁵ Felsorolásuk azonban pusztán birtokjogi célokat szolgált. Úgy tűnik, hogy az „alapítólevél” átdolgozása itt arra irányult, hogy a monostor minden birtokára (így e 12 korábban vitás birtokra is) kiterjedő tizedszedési jogot tüntesse fel az alapítás korabeli állapotnak. Éppen ezért az „alapítólevélbe” már azt foglalták bele, hogy a monostor minden felsorolt népe felett, illetve minden birtokán szedhet tizedet, s ebből következőleg e 12, a birtokösszeírásban majdnem hiánytalanul felsorolt birtokon is.¹⁶ A pécsi püspök, Anthim, aki az 1158-as átírást megelőzően e falvak tizede ügyében perben állt a pécsváradai apáttal, maga is megerősítette az 1158. évi átírást, szerepelt annak tanúi között.¹⁷ Úgy tűnik tehát, hogy a 12 falu feletti tizedszedési jog élő valóság volt már a 12. század közepén is, míg a monostor minden birtokára kiterjedő tizedjogot az „alapítólevél” hozta meg a 13. század első felének végén.

A tizedszedés joga a királyi alapítású bencés kolostorokban nem egyedül Pécsvárad esetében mutatható ki. Legismertebb példája Pannonhalmá, melynek a 13.

¹⁴ Dl. 47 743. [1292–1297 k.] Lakóikat minden esetben „*nobilis iobnagio monasterii Waradiensis [...]*” kitételrel illették. ÁMTF I. 316–317., 336., 339., 349., 352–353., 379.

¹⁵ „*Octava Daluch [...] decima nominatur Velente [...] sextadecima Nougrad nominatur [...] septimadecima Gurumbona nominatur [...] octavadecima Scedluc [...] vicesimasecunda Sumlov [...] vicesimaseptima Heten [...] tricesimaprima Suene [...] tricesimaquarta Vrmandy (tricesimaquinta Hetben) tricesimasexta Mortum [...] tricesimoctava Berkust [...]*” DHA 73–75. (12. sz.)

¹⁶ „*Preterea ex consensu et confirmatione auctoritatis apostolice non solum prescripti populi, verum etiam omnium infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessiones habencium decimacionibus curavimus preditare.*” DHA 75. (12. sz.)

¹⁷ „*[...] Proinde ego Geysa ecclesiarum profectui congratulans, dilapidationi vero atque detrimento compatiens consilio et consensu meorum principum, scilicet Matini (sic!) Archiepiscopi, Mykonis, Luce, Absolonis, Antimii, Walterii et ceterorum Episcoporum existentium [...] hoc restaurari feci privilegium [...] nam proximo preterito anno causam predicti Abbatis Ganfredi et Quinqueecclesiensis Episcopi Antimii eiusque capituli [...] Huius renovationis privilegii testes sunt predicti Episcopi [...]*” Mon. Vat. I/4. 574.

századra létrejövő, az eredetit mintázó interpolált alapítólevele tartalmazza a somogyi tizedekhez való jogot. Pannonhalma esetében a tizedszedés joga igen korai, feltehetően az alapítás korától fennálló kiváltság lehetett, meglétére biztos adatok vannak a 11. század második feléből István király Nagy- és Kislegendájában, a 12. század elejéről a Hartvik-féle legendaszerkesztményben, ill. II. Paszkál pápa 1102. évi megerősítő bullájában.¹⁸ Arra a kérdésre, hogy mennyiben szolgált alapul a pannonhalmi alapítólevél a pécsváradi elkészítésében, a későbbiekben még visszatérünk.

Mentesség a megyéspüspök joghatósága alól

A monostor megyéspüspöki joghatóság alóli mentesítésének – az ún. *exemptio* egyik legfontosabb elemének – célja, értelme a monostor nyugodt életének megteremtése volt. Azon általános szabály alól jelentett egyedi kivételt kiváltság (*privilegium*) gyanánt, amely a szerzeteseket a püspök hatalma alá rendelte a 451. évi khalkedóni zsinat 4. kánonja szerint. Bizonyos esetekben az adott kolostor minden közbeeső fórum nélkül (*nullo mediante*) közvetlen pápai joghatóság alá került, ezért ezeket a kolostorokat *nullius* kolostoroknak nevezték. Pécsvárad esetében ez nem állt fenn, *exemptio*ja nem volt teljes ilyen értelemben. Mindazonáltal a legfontosabb elemeket tartalmazta: a megyéspüspök csak megerősítette és felszentelte a szerzetesek által választott apátot, ill. a szerzetesek egyházi rendre való felszentelését az apátnak tőle kellett kérnie. Ez a joga sem volt azonban korlátlan, mert ellenkezése esetén az apát más püspökhöz is folyamodhatott. A püspök a monostor belső ügyeiben nem ítéltetett, nem rendelkezhetett. Ide vonhatunk még egy elemet is: a monostor birtokában álló két kápolna világi papi személyzetét az apát nevezte ki. Valószínű, hogy utóbb már több kápolnára és plébániára kiterjedt e kiváltság, hiszen a 14. században a monostor több *exemptus* plébániával is rendelkezett.¹⁹

¹⁸ Nagylegenda: SRH II. 383–384.; Kislegenda: SRH II. 395.; Hartvik: SRH II. 409–410.; II. Paszkál pápa bullája: DHA 334. (117. sz.); Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk.: Takács Imre. (a továbbiakban: Mons Sacer I.) Pannonhalma 1996. 52–53., 72. (a továbbiakban: Érszegi 1996.)

¹⁹ Az 1332–1337. közötti pápai tizedjegyzékek több alkalommal említenek Pécsváradhoz tartozó plébániaegyházakban szolgálatot teljesítő világi papokat, ami összefüggésbe hozható az oklevélben említett királyi kápolnákra vonatkozó kiváltsággal, mely szerint a két kápolna világi papjait az apát

Főpapi jelvények használata

Az egyházi jogi kiváltságok másik elemét a kifejezetten püspöki tiszthez és joghatósághoz hasonló kiváltságok, jelen esetben a tizedszedési és egyes főpapi jelvények (*pontificalia*) viseléséhez való jog jelentette. Az első érdekessége az, hogy a tizedszedés jogának megadásával egy sajátos joghatósági terület jött létre. Az apátnak jogában állt főpapi jelvényekben útközben misézni, ennek alátámasztására felidézhetjük Damaszló herceg útioltár-adományát. Mindeme kiváltságok lényege véleményünk szerint abban áll, hogy egyrészt megteremtette a megyéspüspöki hatalom alóli mentességet, másrészt a monostor apátja maga is gyakorolhatott bizonyos püspöki jogokat, s e kettő együtt nagy mértékben alkalmas volt arra, hogy a monostor megerősítse joghatóságát birtokai, illetve népei felett.

AZ EGYHÁZJOGI KIVÁLTSÁGOK VÉDELME AZ „ALAPÍTÓLEVÉL” ELKÉSZÜLTE UTÁN

A pécsváradi „alapítólevél” átiratai között²⁰ szerepel egy, mely lényegesen különbözött a többitől, nevezetesen Károly Róbert 1329. évi átiró oklevele.²¹ Kü-

választhatja meg, s nevezi ki. „*Item eodem anno supradicto sacerdotis Waradiensis solverunt. Primo de civitate / Beke sacerdos Omnium Sanctorum [...] / Item Andreas sacerdos Omnium Sanctorum [...] / Item Paulus de S. Petro [...] / Item Stephanus de Feyrhaz [...]*” Mon. Vat. I/1. 283.; „*Item nota, quod sacerdotis abbacie Waradyensis in archidiaconatu de Bavaria solverunt / Primo Gregorius sacerdos de Kach [...] / Item Nor [!] sacerdos de Babarch [...] / Item Johannes sacerdos de Hethen [...] / Item Johannes et Beke sacerdotis Omnium Sanctorum [...] / Item Johannes abbas Omnium Sanctorum iuxta Vkur [...]*” Mon. Vat. I/1. 294.; „*Solutio secunda abbacie Waradyensis quarti anni [...] / Stephanus de Alba Ecclesia [...] / Item Paulus Sancti Petri de Waradyno [...] / Item Beke et Andreas Omnium Sanctorum de Waradyno [...]*” Mon. Vat. I/1. 316.

²⁰ II. Géza (1158) és II. András (1228): Reg. Arp. 446. sz.; Fejér III/2. 128–129. IV. László (1274): Reg. Arp. 2492. sz.; Fejér V/2. 172–174. Károly Róbert (1323): Anjou-oklt. VII. 252. sz. (A regesztában szereplő 1258-as évszám természetesen 1158.) Nagy Lajos (1379): Df. 237 539. IX. Bonifác (1403): Mon. Vat. I/4. 572–581. IX. Bonifác oklevele tartalmazza az 1323., 1158., 1015. (?) évi oklevelek szó szerinti átirását. Az oklevelek összefüggéseire l. az I. Függelék.

²¹ Df. 248 997.; Szentpétery 1918. 22–24. Károly Róbert (1329): Fejér VIII/3. 350–352; 1399: Zsigmondkori Oklevéltár. I. (1387–1399) Összeállította: Mályusz Elemér. Bp. 1951. 5879. sz.; Fejér X/2. 656–657.

lönlegessége abban áll, hogy előadása szerint I. István eredeti oklevelét írta át. Valóban hiányoztak belőle lényeges részek, mint pl. a birtokösszeírás. Összességében egy olyan, önmagában is teljes oklevéllel van dolgunk, amely szinte csak egyházi jogi kiváltságok bizonyítására szorítkozik. Ugyanakkor szövegezésre arra utal, hogy a hosszabb – 1228-ban megerősített – oklevél szövegéből készült.²² Elkészítésének konkrét oka volt, biztosítani kívánta azokat az egyházi jogi kiváltságokat, melyeket ugyan az ún. „alapítólevél” hosszabb szövege is tartalmazott, mégis a megyéspüspök részéről vélhetőleg leginkább támadott rész maradt.²³ Bár konkrét ügyről sajnos nincsenek értesüléseink, elképzelhető, hogy a 13. század második felében, ill. a 14. század elején újabb viták támadhattak ezügyben a megyéspüspökkel, s annyi talán megállapítható, hogy az apát törekvése – legalábbis részben – sikerrel járhatott, mivel például a két említett kápolnát mint a monostor *exemptus*, azaz nem a megyéspüspök joghatósága alá tartozó plébániáit találjuk meg a pápai tizedjegyzékekben.²⁴

AZ „ALAPÍTÓLEVÉL” MEGALKOTÁSÁNAK MINTÁI

Végül ki kell térnünk arra is, hogy milyen minták állhattak a pécsváradi „alapítólevél” készítői előtt. Az eddigi kutatás több alkalommal is felvetette már, hogy a ma ismert oklevél más, részben ismert, részben ismeretlen okleveles, ill. esetlegesen elbeszélő források alapján készült.²⁵ Szentpétery mutatta ki a pécsváradi „alapítólevél” forrásai között a pannonhalmi alapítólevelet, ill. a pécsi püspökség alapítólevelét. Az előbbi majdnem szó szerint megegyezik a pécsváradival az *invocatio*, az *intitulatio*, az *arenga*, a *promulgatio*, a *narratio* egy része, a *sanctio*, *poena* és a *corroboratio* tekintetében. Ugyanitt találjuk a pécsi püspökség alapítólevele átok formulájának (*anathema*) szinte szó szerinti átvételét.²⁶ A pécsváradi és pannonhalmi „alapítólevelek” mindazonáltal eltérően fogalmazzák

²² Szentpétery 1918. 20–29. Szövege: uo. 22–24.

²³ Uo. 29.

²⁴ Gállos 1960. 173.

²⁵ DHA 72.

²⁶ Szentpétery 1918. 18.

meg a tizedszedési jog kiváltságát. Ugyanez vonatkozik az apátválasztás és megerősítés, a felszentelés és a szerzetesek egyházi rendekre bocsátása kérdésére. Pannonhalma apátja püspök módjára szandálban misézhet, a pécsváradai „alapítólevél” ettől kissé eltérően beiktatja még a mitra és a gyűrű használatának a jogát is. E különbségek azért is jelentősek, mert éppen mindkét oklevél rendelkező részében (*dispositio*) bukkannak fel. Míg azonban a pannonhalmi a királyi akarat, szándék jóvoltából nyeri el ezeket, addig a pécsváradiban ugyan szintén maga a király rendelkezik, de nagyon hangsúlyosan ott áll a pápai jóváhagyás, beleegyezés megfogalmazása. E különbség okának mibenlétére a pannonhalmi kolostor részére kiadott és Pécsváradon bizonyára ismert pápai oklevelek szövege, illetve a kiváltságok jellege adhatja meg a választ. Az előbbire utal, hogy Pécsvárad, legalábbis 1403-ig, maga nem rendelkező pápai bullával, illetve olyan más oklevelekkel, melyek egyházzogi kiváltságait (is) kellően biztosították volna, más forrásokból volt kénytelen építkezni jogai biztosításában. Az egyházzogi kiváltságok körén belül a szandál viselésének feltételekhez kötése ekkorra már lényegesen veszített kezdeti szigorú jellegéből, ugyanakkor a mitra és a gyűrű viselésének joga feltételezhetően továbbra is pápai engedélyhez kötődött.²⁷ Ezt támasztja alá, hogy – amennyiben a pannonhalmi kiváltságok forrásul szolgáltak Pécsvárad számára – Pannonhalma részére a főpapi jelvények viselésének jogát éppen a pápai oklevelek biztosították.

A pápák által Pannonhalma számára megadott egyházzogi kiváltságok között több is akad, amely szinte majdnem szó szerint megfelel a pécsváradinak. Pannonhalma mintát adhatott, annál is inkább, mert már a 12. század második felében, de jórészt a 13. század első felében nagy hangsúlyt fektetett jogainak biztosítására. Különösen igaz ez két apátra, Similire és Urosra. A monostor okleveles anyagát, *chartularium*át (*Liber Ruber*) ekkor alapozták meg.²⁸ Ennek háttérben első helyen a somogyi tizedek ügye állt. Az ehhez való jogukat megerősítő oklevelek egy jelentős része a pápáktól származott. Ilyen pápai oklevelek a 12. század második felétől egyre gyakrabban jelentek meg, azzal összefüggésben, hogy egyre nagyobb számban volt szükség bizonyító erejű okiratra az újabb támadások elhárítására. Bennük találjuk meg a pécsváradai „alapítólevél” egy-

²⁷ Érszegi 1996. 55–56., 72–73.

²⁸ Sarbak Gábor: A pannonhalmi *Liber Ruber*. In: *Mons Sacer* I. 401–422.

házi jogi kiváltságainak majdnem szó szerinti kifejezését, illetve különböző tartalmi mintákat.

Elsőként II. Paszkál írta át az alapítólevelet,²⁹ amely – a pécsváradival megegyező – egyházi kiváltságokat biztosított Pannonhalmának az apátszentelésre, a szerzetesek egyházi rendekre való felszentelésére, krizmára, szent olajokra, illetve az apát bírászkodási jogára vonatkozólag. Tartalmilag egyezik a tizedszedés jogának megerősítése is. Különbség azonban, hogy szerepel benne a püspök eltiltása a monostoron belüli misézéstől, ha az apát nem engedélyezi számára. Elsőként III. Sándor pápa 1175. évi megerősítő oklevele tartalmazza mindazon elemeket, melyek a pécsváradi oklevélben is megtalálhatók. A pápa oklevelében új elem a *privilegium protectionis*, a pápai oltalom kiváltságának kifejezése, amely azonban Pécsváradon nem hagyott nyomot. A pápa oklevele, miután megerősíti II. Paszkál bulláját, új elemként említi a püspöki jelvények (mitra, pásztorbot, gyűrű) használatának jogát a negyven éves háborítás nélküli birtoklásra hivatkozva.³⁰ Ugyanezen pápa 1181. évi bullája megerősíti az előzőket, s csak a montecassinói imaközösséget teszi hozzá új elemként.³¹ Ugyanezeket ismétli meg átírásában III. Orbán pápa is 1187-ben.³² III. Kelemen pápa 1189-es bullája³³ azonban sokkalta visszafogottabb, számos kiváltságot nem tüntet fel részletesen. Megengedi viszont, hogy általános egyházi fenyték idején az *excommunicatio* és *interdictum* alá vontak kizárásával, zárt ajtók mellett, harangszó nélkül csendben istentiszteletet tarthassanak. 1216-ban III. Ince pápa, nem sokkal azután, hogy II. András 1213-ban átírta I. István eredeti oklevelét,³⁴ összefoglalta Pannonhalma jogait, átírva az elődei által kiállított okiratokat.³⁵ Ugyanígy járt el III. Honorius 1225-ben³⁶ és IX. Gergely 1232-ben.³⁷ Úgy tűnik tehát, hogy III. Sándor 1175. évi bulláját követően

²⁹ DHA 331–334. (117. sz.)

³⁰ PRT I. 606–608.

³¹ PRT I. 610–611.

³² PRT I. 612–613.

³³ PRT I. 613–614.

³⁴ PRT I. 625–626.

³⁵ PRT I. 640–642.

³⁶ PRT I. 670.

³⁷ PRT I. 709–710., 711.

már létezett a minta. A pécsváradi „alapítólevél” hamisítója megkereshette az alkalmas részeket az egyes oklevelekben, s alkalmazni tudta saját munkájában. Mivel pedig Pécsvárad részére, úgy tűnik, nem készült pápai oklevél, ez kedvező lehetőséget teremtett arra, hogy a pápai engedélyre és hozzájárulásra való hivatkozással emeljék be ezeket a jogokat a pécsváradi „alapítólevélbe”. E minták követése azonban, a szövegek összevetése alapján, nem szó szerinti, hanem csak tartalmi jellegű volt. Persze kérdés, hogy a pécsváradi „alapítólevél” minden egyházjogi kiváltságát tartalmazó 1175. évi oklevelet, vagy a Pannonhalma – III. Sándor ezen bullája után is bővülő – egyházjogi kiváltságait teljes egészében tartalmazó, III. Incétől származó 1216. évi oklevelet aknáztá-e ki. Ez előbbi használatának tartalmi akadályja nincsen, viszont ellene szól az a körülmény, hogy a pécsváradi „alapítólevél” elkészítésében nem csekély hatás tulajdonítható az 1212. évi pernek. Így tehát inkább III. Ince bullája lehetett a felhasznált forrás, amely egy hosszabb időszakot zárt le, a somogyi tizedek körül kialakult terjengős persorozatét.³⁸

A 13. század első felében igen interzív volt a kapcsolat a két említett monostor között. 1215-ben a pécsváradi apát kapott eljárési megbízatást másokkal együtt a pannonhalmi apátság és a somogyvári kolostor közötti perben, a somogyi tizedek tárgyában.³⁹ Vélhetőleg intézkedtek veszprémi ügyekben is,⁴⁰ de a legtöbb időt mégiscsak a pannonhalmi megbízatások teljesítése emésztette fel, főleg a somogyi tizedek kérdése. Különböző ügyekben szálltak még ki, így 1222-ben Göncöl spalatói érsek és Uros pannonhalmi apát egyezségének voltak a tanúi,⁴¹ 1225-ben III. Honorius kérésére Kűszén és Abda birtokok Pannonhalmának történő visszaadása ügyében jártak el.⁴² A pécsváradi apát is jelen volt akkor, amikor Uros, Pannonhalma talán legkiválóbb apátja összefoglalta apátsága első húsz évének eseményeit, eredményeit.⁴³ Végül felhívjuk a figyelmet arra, hogy az 1215. évi lateráni zsinaton megfogalmazott bencés reform magyarországi érvénye-

³⁸ A somogyi tizedekre összefoglalóan: PRT I. 144–190.

³⁹ PRT I. 632–633.

⁴⁰ PRT I. 644.

⁴¹ PRT I. 656.

⁴² PRT I. 667.

⁴³ PRT I. 680–681.

sítésében igen nagy szerep jutott Pécsváradnak. A földvári apáttal együtt a pápától nyert megbízatásuk a rendi káptalan összehívására szóló Madocsa mellé.⁴⁴ Érdekes továbbá, hogy a pannonhalmi monostor szolgálonépei kötelezettségeinek rendezésekor (1226 körül) a beszállásolás (*descensus*) tekintetében Somogyvár és Szekszárd mellett Pécsvárad volt az egyik minta.⁴⁵ A fentiekből világosan kitűnik, hogy intenzív kapcsolat alakult ki Pécsvárad és Pannonhalma között a 13. század első felében, s ezen keresztül a pécsváradi „alapítólevél” hamisítója gazdag forrásanyagból tudott dolgozni, válogatni.

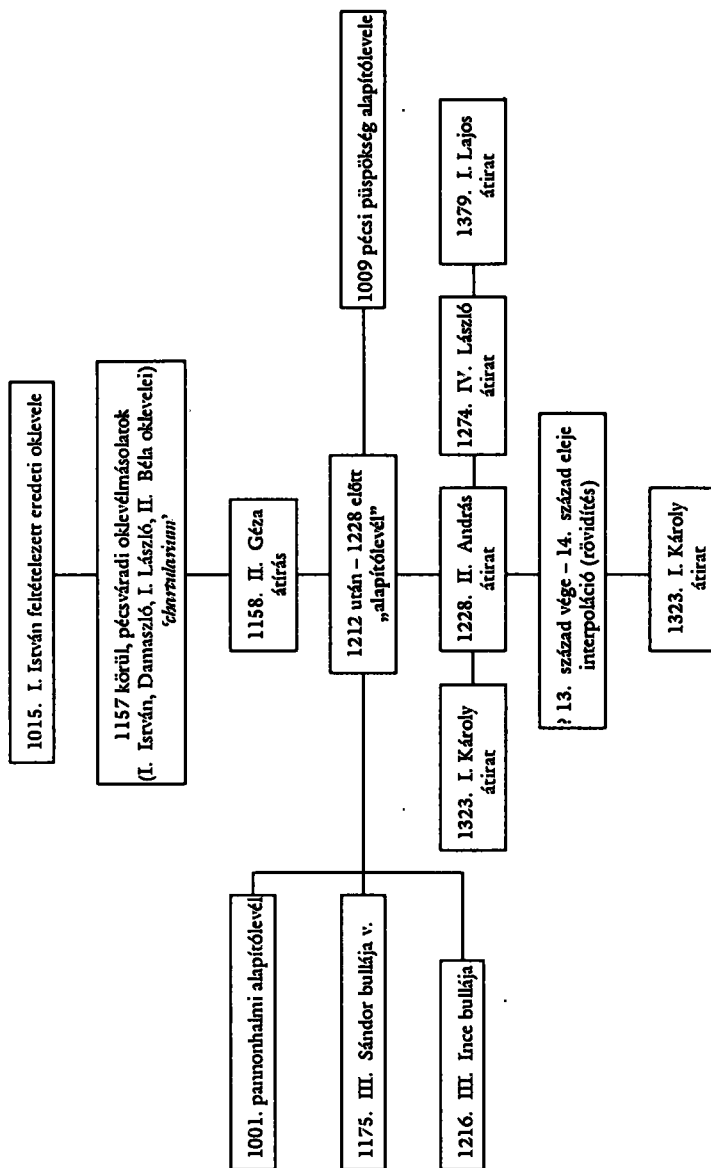
Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a pécsváradi monostor jogbiztosító törekvéseinek több fázisa mutatható ki. Az első a II. Géza-féle megerősítő oklevél idejével zárul, ekkorra az apát már bizonyosan rendelkezett birtokai egy részén (12 faluban) a tizedszedési joggal. A második, minőségében legjelentősebb állomás az „alapítólevél” megalkotása (az eredeti hamisítása) volt 1212–1228 között, amely egyfelől a meglévő jogok biztosítását, másfelől határozott jogigényeket fejezett ki. Az első csoportba sorolhatjuk a birtokokra, népekre, egyházi kincsekre vonatkozó részeket, melyek I. István, Damaszló herceg, I. László és II. Béla adományait tartalmazták. A második csoportba tartoztak többek között a Pannonhalma közvetítette egyházi jogi kiváltságok, melyek részleges *exemptio*t biztosítottak, illetve ezen keresztül megerősítették az apát joghatóságát (utóbb szerzett) birtokai és népei felett. A 13–14. század fordulóján vagy inkább a 14. század elején pedig az egyházi jogi kiváltságok érdekében léptek fel Pécsváradon.

⁴⁴ PRT I. 663–666.

⁴⁵ PRT I. 679.

FÜGGELÉK

I. A pécsváradi „alapítólevél” leszámazásának vázlata

II.

A pécsváradi monostor javai az adományozók és az adományok fajtái szerint

Adomány fajtája	Adományozó			
	I. István	Damaszló	I. László	II. Béla
Szolgáló népek	200 fegyveres (védelem), 12 lovas, 156 lovas szolga, 409 lóval és szekérrel szolgáló személy, 110 szőlőműves, 36 földműves, 12 méhész, 20 vassal adózó személy, 50 halász, 10 kézműves, 6 edénykészítő, 12 esztergályos, 9 pék, 10 szakács, 3 fazekas, 6 tímár, 5 <i>pristaltus</i> (poroszló), 5 aranyműves, 8 ács, 3 molnár, 13 juhász, 3 lovász, 3 kanász, 3 szolga a vendégek ellátására, 4 betegápoló, 5 harangozó, 6 fürdőszolga	-	-	-
Birtokok	Fancsal? (<i>Fonsol</i>), Csomor? (<i>Chomur</i>), Zomba? (<i>Zumbin</i>), Szekszárd (<i>Zaczard</i>), Ylsan, Bátató (<i>Batntue</i>), Kölked (<i>Kulkeky</i>), Dályok (<i>Daluch</i>), Kovács (<i>Chouns</i>), Velente (<i>Velente</i>), Szajk (<i>Zeyk</i>), Szer (<i>Zeru</i>), Babarc (<i>Bobort</i>), Nadica (<i>Natoyca</i>), Gyak (<i>Gyos</i>), Nógrád (<i>Nougrat</i>), <i>Gurumbona</i> (?), Szedlok (<i>Scadluc</i>), Nevegy (<i>Nyuyg</i>), Szilágy (<i>Zyng</i>), Pall (<i>Pal</i>), Somló (<i>Sumlou</i>), Szántó (<i>Zantow</i>), Micske (<i>Mykuse</i>), Varasd (<i>Varast bucaozu</i>), Kulcsod (<i>Kulchoud</i>), Hetény (<i>Heten</i>), Várkony (<i>Vnrkun</i>), Kövesd (<i>Kuesty</i>), Beliz (<i>Belysz</i>), Zsemenye (<i>Suene</i>), Hird (<i>Hirig</i>), Kovásséde (<i>Kouns sede</i>), Úrmánd (<i>Vrmandy</i>), Hetény (<i>Hethen</i>), Márton (<i>Mortun</i>), Pereked (<i>Percout</i>), Berkesd (<i>Berkust</i>), Szólád (<i>Scholad</i>), Hajmáskér (<i>Hngmasker</i>), Nivegy (<i>Neuyg</i>)	M á r k u z (<i>Marcum</i>), Fegyvernek (<i>Fegwer-nuk</i>)	Begey (?), Z á m o r (<i>Zamar</i>); Bochn (?), Rád (<i>Drawa</i>), Medviz (<i>Medwys</i>)	3 szőlő
Egyházi kincsek	29 palást, 14 <i>dalmatica</i> , 18 <i>tinica</i> , 60 <i>cappa</i> , 7 oltárterítő, 29 asztalkendő, 4 terítő székekre, 50 <i>albn</i> , 22 ing, 10 takaró függöny, 15 egyéb függöny, 10 szőnyeg az oltár elé, 9 kereszt, 7 egyéb kereszt, 5 útioltár, 4 tömjénező, 6 gyertyatartó, 11 kehely, 12 <i>baccilus</i> , 4 korsó, 3 ezüst szelence, 30 stóla és <i>manipulus</i> ; Biblia, 4 <i>nocturnale</i> , 5 <i>antiphonale</i> , 2 <i>lectionarium</i> Evangéliummal, 6 <i>missale</i> , 4 zsolnárkönyv, 5 <i>graduale</i> , 2 regula, 2 <i>baptisterium</i> , 1 kötet 40 zsolnárral	1 ezüst tábla Szent Benedek oltárára, 1 ezüst útioltár	-	-

Adomány fajtája	Adományozó			
	I. István	Damaszló	I. László	II. Béla
Egyéb jövedelmek, javak	két pécsváradi vásár vámja, sójövedelem, a szabadok dénárjainak harmada a monostor birtokán élő idegenektől, erdők jövedelme, disznók, nádasok adója, 120 ló, 84 tehén, 1464 juh, 137 sertés, 92 kecske	-	H o l t o r ó (Holtor) vásár jövedelme, a Szana (Zona) folyó melletti	T o l n a vásár- vámja
Egyházi kiváltságok	minden birtok és nép feletti tizedszedés joga; a monostor apátja általában csak az esztergomi érsek zsinatán köteles megjelenni; az apát a megerősítést és a felszentelést vagy a megyéspüspöktől vagy bármely más püspöktől, mindenféle ellentmondás nélkül kérheti, szerzeteseit magasabb rendekre ekképp bocsáthatja; az apát püspök módjára mitrát, szandált, gyűrűt viselhet ünnepi alkalmakkor az udvarban, püspöki összejövetelen, ill. bármely más egyházas helyre szabadon elmehet és misézhet; két királyi kápolnaadomány tartozékaival (Szent Péter kápolna és Fehéregyháza), e kápolnába az apát nevezi ki a papot; a krizmát és a szent olajokat bármely érsek vagy püspök tartozik kiadni; lelkiükben való ítélkezésre és rendelkezésre a monostor népei felett az esztergomi érsek és az apát jogosultak, világi ügyekben, a vérontás esetén kívül, egyedül az apát illetékes	-	-	-
Egyéb az apát hatalmát biztosító kiváltság	a monostor határain belül malom, halastó létesítése; a szerzetesek műhelyei körüli vízvezeték; azok a nemes és nem nemes birtokosok, akik utóbb birtokaikat István király adományának mondanák, ingóságaikkal együtt kifizethetők	-	-	-
Összesen	1116 mansio, 41 faluban		200 mansio 5 faluban	